

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:4 • 2004

Skånska gods

Mats Olsson, *Storgodsdrift. Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet*, Diss, Lund Studies in Economic History 20, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 2002. 395 s.

Mats Olssons avhandling består av tre delar. De fem första kapitlen bildar avhandlingens första block, som är av bakgrundskaraktär. De följande nio kapitlen utgörs av fallstudier och återstoden ägnas åt en tematisk diskussion av centrala frågeställningar. Avhandlingens övergripande syfte är att klarlägga hur de skånska godsen förändrade sin ekonomi och arbetsorganisation från dansk tid till 1800-talets andra hälft. Huvudfrågorna är:

1. Vilade godsens inkomster främst på landbornas räntor eller på godsdomärens produktion, och hur förändrades denna fördelning över tid?
2. Ökade eller minskade domändriften?
3. Vilken arbetskraft användes vid godsdomäerna?
4. Hur lönsamma var godsen?

En metodfråga som författaren har ställt inför är hur godsens inkomster skall fördelas mellan domändrift och landboräntor. Problemet ligger i att värdera naturintäkterna, bland annat från böndernas jordräntor, i pengar utan att tillgripa den alltför arbetskrävande metoden att gå in på varje enskild post. Författaren lägger fram en ny metod för att göra detta. Först beräknas hur spannmålsintäkten (i tunnor) fördelas sig mellan det som kom från landborna och det som producerades vid huvudgården. Därefter fördelas intäkten från försäljningen av spannmål (i pengar) på landbo- respektive domändrift efter den nyss framräknade andelen av spannmålsproduktionen. Metoden förutsätter att jordräntor och domänproduktion utgick i samma sädesslag som såldes till samma priser. I verkligheten var variationen i sädesslag större i domändriften. En genomförd känslighetsanalys tyder dock på att det sannolika maximala felet är litet.

Begreppen *Grundherrschaft* och *Gutsherrschaft* har länge varit centrala för att beskriva godsens utveckling. *Grundherrschaft* syftar på ett system med självständiga bönder som erlade arrende till godsägaren i form av produkter eller pengar, medan *Gutsherrschaft* avser en situation där bönderna i stället gjorde dagsverken till gods med stor domänproduktion. Här var böndernas besittningsrätt oftast osäker och deras personliga ställning var ofri. Författaren påpekar att denna dikotomi inte bör ses som absolut. Det fanns en stor variation i godsens organisation, även inom klassiska *Gutsherrschaft*-områden som Preussen. Med dessa och andra nyanseringar spelar begreppen *Grundherrschaft* och *Gutsherrschaft* ändå

en stor roll i denna undersökning: kom de skånska godsen att närma sig en västlig *Grundherrschaft* eller en östlig *Gutsherrschaft*?

Utvecklingen av godssystemen i Skåne från medeltid fram till mitten av 1800-talet överblickas i kapitlen 4–5. Jämfört med övriga Sverige präglades Skåne vid 1700-talets mitt av tre särdrag i ägandeförhållandena: av stora säterier, av en hög andel skattebefriade bönder nära säterierna samt av en koncentration av ägandet till få men rika godsägare. Efter övergången till Sverige strävade de skånska godsägarna efter att bevara den starka position som adeln haft under dansk tid. Författaren argumenterar för att godsägarna till stor del lyckades med detta. Rätten att utkräva oreglerad dagsverksskyldighet (hoveriet) kvarstod trots bondeprotester, och fram till cirka 1740 förmådde skånska godsägare inskränka sina landbors fria rörlighet.

Avhandlingens andra block (kap 6–14) består av fallstudier av nio gods, vilkas organisation och produktion följs över så lång tid det är möjligt utifrån räkenskaper. De två mest ingående studierna rör Vittskövle respektive Svaneholm.

Vittskövle är ett av få gods där domändriftens utveckling kan följas ned till 1500-talet. Det tidigaste tvärsnittet (1542) ger bilden av ett gods med många landbor men med begränsad produktion vid huvudgården. Domändriftens andel av intäkterna var betydligt högre redan vid slutet av 1500-talet. Godset hade då utvecklats till vad författaren kallar en "tvåsträngad" ekonomi, där domänproduktionen och intäkterna från landbogodset var ungefär lika viktiga. Under andra hälften av 1700-talet blev domänintäkterna ännu mer centrala. Penningdelen av landboräntan var trögrörlig, medan spannmålspriserna steg. Tillsammans med stigande skördar blev resultatet att intäkterna från huvudgården ökade kraftigt. Domänen expanderade ytterligare under 1800-talets första hälft. Godsägarna skapade ett antal plattgårdar, driftsenheter utanför huvudgården, genom att avhysa landbönder. Därigenom gick godset miste om arbetskraft, men det kompenenserades mer än väl genom att ta in fler torpare och statare. Räntorna för de återstående landborna i pengar och spannmål omvandlades till dagsverken. Vid mitten av 1800-talet hade penningarrendena helt avvecklats. Ett ökat inslag av kapitalistisk drift ledde alltså inte till att penningröntans roll reducerades. Därmed fick brännvinsbränningen allt större betydelse för godsets intäkter. Eftersom bränneriernas försäljning räknas till huvudgårdsdriften bidrog detta ytterligare till att stärka domändriftens dominans. Huvudgårdsdriften vid Vittskövle visar alltså två expansionsfaser: den första under 1500-talets senare del, den andra under århundradet efter 1750.

De skiftesreformer som Rutger Macklean genomförde vid Svaneholm på 1780-talet har länge varit uppmärksammade. Att Macklean avskaffade hoveriet har för eftervärlden framstått som en viktig reform. Här visas dock att hoveriet slopades endast för en del av bönderna under Svaneholm och nästan inte alls för torparna och husmännen. Vidare framgår att den låga produktionsökning som känneteck-

nar Svaneholm under 1700-talets andra hälft inte kan generaliseras till att gälla andra skånska gods, vilka visar en betydligt mer dynamisk utveckling. Den populära uppfattningen att reformarbetet var olönsamt demoleras också. Tvärtom ökade avkastningen väsentligt, främst genom att Macklean kraftigt höjde böndernas avgifter till godset och drev upp produktiviteten. Ett slående drag vid Svaneholm var att uttaget av dagsverken ökade runt 1860 då huvudgårdsdriften utvidgades ytterligare. Vid den tiden hade så gott som alla underlydande gårdar och torp dagsverksskyldighet. Penningräntan hade reducerats för att godset skulle kunna ta ut fler dagsverken.

Avhandlingens tredje block innehåller tematiska diskussioner. Kapitel 15 behandlar domändriftens omfattning gentemot landboräntorna, med utblickar mot förhållandena i Danmark och Slesvig. Intrycket av en långsiktig övergång till mer omfattande domändrift förstärks. Det allmänna mönstret är att godsen var "tvåsträngade" ekonomier under 1600-talet och första hälften av 1700-talet, för att därefter utvecklas till domänekonomier. Jämfört med andra delar av Sverige framstår Skåne som särpräglad, med större huvudgårdar och en mer accentuerad förskjutning mot domändrift än vad som var fallet såväl i Mellansverige som i Danmark.

Förändringen i utsäde 1650–1850 kartläggs för ett stort antal gods. Spannmålsproduktionen stagnerade under 1600-talet, men från mitten av 1700-talet märks en tydlig ökning. Dessutom ökade avkastningen, vilket visas i en studie av korntalen över lång tid (1599–1849). Gentemot tidigare forskning hävdar författaren att det inte finns skäl att tro att övergången till Sverige skadade den skånska handeln genom att landskapet förlorade sin traditionella marknad för spannmål. Efter nationalitetsbytet samvarierade godsets utsäde väl med de internationella spannmålspriserna, och när dessa priser steg under 1700-talet följde godsproduktionen med. Eftersom de arbetsbesparande innovationerna ännu var få, måste de växande mängder spannmål som producerades vid godsen ha lett till en starkt ökad efterfrågan på arbetskraft.

Antalet dagsverken per landbo ökade kraftigt under århundradet efter 1750. Detta var en effekt av att domänproduktionen sköt i höjden samtidigt som antalet landbönder sjönk. Ändå räckte inte detta ökade uttag från landbönderna till för att klara driften. Husmän, statare och andra anställda fick allt större betydelse som arbetskraft vid godsdomänerna. Ett vid första påseende egendomligt drag i arbetsorganisationen, det indelta hoveriet, skärskådas. Det indelta hoveriet innebär att huvudgårdens jord delades in i tegar som lades ut som individuella arbetsbeting på landborna. Företeelsen tolkas som ett sätt att minska kostnaderna för övervakning och förhandlingar.

Varför ökade dagsverksskyldigheten vid huvudgårdarna fram till 1800-talets mitt? Författaren påvisar stora variationer över året i arbetskraftsbehovet vid huvudgårdarna, inte bara säsongsmässigt utan också vecka för vecka. Att hantera

dessa växlingar genom att skicka efter folk från dagsverksskyldiga gårdar och torp bör ha tett sig attraktivt jämfört med alternativet att hålla en större mängd årsanställda. Varför utvecklades då statsystemet i Skåne först ett halvsekel senare än i Svealand? Frågan besvaras med att den oreglerade dagsverksskyldigheten i de forna danska provinserna länge gav de skånska godsägarna en fördel som minskade deras incitament att övergå till ett lönearbetsystem.

I kapitlet 18–19 granskas godsets lönsamhet. Intäkterna från fortsatt jordränta från underlydande bönder jämförs med det faktiska resultatet efter avhysningar och utvidgningar. Slutsatsen är att det var lönsamt för godsägarna att stärka domändriften. En studie av vinsten i förhållande till försäljningspriset tyder på goda vinster.

I det avslutande kapitlet konstateras att de skånska godsets förändring passar in i en övergång från *Grundherrschaft* till *Gutsherrschaft* i två vågor. Den första inleddes på 1500-talet, den andra mot slutet av 1700-talet. De feodala relationerna fördjupades som ett svar på en mer utvecklad marknadsekonomi, vilket som författaren påpekar, rymmer en motsägelsefull utveckling.

Diskussion

Vad är ett gods? Författaren anger inledningsvis att han med gods avser det klassiska feodalgodset med ett centrum i form av en huvudgård samt tillhörande landbogårdar som erlade ränta till godsets ägare. I analysen av godsets lönsamhet, särskilt i tabell 19.1, är det emellertid en annan godsdefinition som används. Här ingår bland godsen även plattgårdar utan egna räntebetalande landbor. Dessa plattgårdar hade följaktligen 100 procent domänintäkt. Om författaren hade tillämpat den inledande definitionen skulle plattgårdarna ha uteslutits, varvid domändriftens dominans hade tett sig svagare. Alternativt kunde godsbegreppet ha definierats på ett sådant sätt att plattgårdarna kunnat inkluderas. Det hade i så fall blivit en definition där det kapitalistiska innehållet hade förstärkts.

Författaren hävdar i kapitel 5 att de skånska godsägarnas ekonomiska ställning var intakt under större delen av 1800-talet. Det är ett påstående som alltför mycket bortser från den omfördelning av jord som pågick. Författaren uppskattar andelen mantal i godssystem till 51 procent år 1820, och räknar med att denna andel 1850 hade fallit till 40–45 procent. En faktor bakom nedgången var att den skånska adeln förlorade jord, främst till bönder, genom försäljning. Författaren bygger här delvis på Sten Carlssons studier av frälsejordens övergång i ofrälse hand. Carlsson framhåller emellertid också att adeln fortsatte att tappa mark, i accelererande tempo, under ståndstidens två sista decennier. Enligt honom uppgick andelen adelsägt mantal i Skåne till 33 procent 1845 och cirka 28 procent år 1865.¹ Även icke-

1. Sten Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865*, andra upplagan, Lund 1973, s 169ff. Mantalet är dock inte det bästa måttet på jordinnehav. Ett mantal frälsejord i Skåne kunde enligt 1845 års taxeringskommitté värderas alltifrån 900 ända upp till 32 000 riksdaler banco, och kunde alltså

adliga ståndspersoner sålde alltmer jord till bönder under detta skede. Man kan knappast dra någon annan slutsats än att storjordbruken trängdes tillbaka i Skåne kring mitten av 1800-talet.

De äldre räkenskaperna är ett besvärligt källmaterial, men fränsett några svår-genomskinliga ställen redogör författaren väl för hur han har hanterat svårigheterna. I analysen av godset Vittskövle (s 100ff) är det inte helt lätt att följa beräkningarna, och uppgifter i texten stämmer inte alltid med information i tabellerna. Den äldsta räkenskapsboken (odaterad, från sent 1500-tal) uppges i vissa stycken vara motsägelsefull. Det framgår dock inte klart på vilket sätt den är motsägelsefull och hur detta problem har hanterats.

På två ställen i avhandlingen diskuteras vad Skånes övergång till Sverige innebär för skånska godsägares möjligheter att sälja spannmål. Det hade varit bättre att sammanföra dessa diskussioner, då de nu pekar åt olika håll. I kapitel 16 hävdas att tidigare forskare har överdrivit de negativa verkningarna av nationsbytet för den skånska spannmålshandeln. Författaren betonar att utsädesmängden (en indikator på produktionen) vid skånska gods även efter nationsbytet följde de internationella spannmålspriserna. Skånes export till Holland sjönk, men ingick i ett bredare mönster där utförseln från hela Östersjöområdet föll tillbaka. I kapitel 3 betonas snarare att Skåne efter 1658 *inte* längre var integrerat i den europeiska spannmålsmarknaden. Kopplingen till Holland hade brutits (korrelationen mellan Malmös och Amsterdams priser sjönk från starka 0,85 under perioden 1617–1658 till svaga 0,20 under perioden 1658–1731). Skånsk spannmål började styras till underskottsområdena i Sverige, vilket stärkte samvariationen med uppsvenska priser. Framväxten av en mer integrerad svensk spannmålsmarknad utesluter dock inte att skånska godsägare förlorade på den upphörda exporten. Som påpekats i tidigare forskning låg de skånska spannmålspriserna på en lägre nivå än de danska under tiden efter nationsbytet, och de skånska producenterna berördes av såväl exportförbud som tullpolitik.² Den försvagade kopplingen mellan skånska och internationella priser efter 1658 bör trots allt ha varit till nackdel för skånska säljare. Detta hindrar inte att författaren har en poäng då han placerar in Skåne i ett större europeiskt sammanhang av stagnerande spannmålsproduktion under 1600-talet och början av 1700-talet.

representera vitt skilda ekonomiska storheter. *General-sammandrag af statistiska tabeller ... meddelade af kommitén för behandling af frågan om national-representationens ombildning*, Stockholm 1845. Från 1810 finns taxeringsvärden på all jordegendom i landet. Dessa taxeringsvärden uppjusterades bara med vissa mellanrum och kom därför efterhand att släpa efter marknadsvärdena. Men marknadsvärdena går att skatta utifrån köpesummor. Sture Martinius har för varje län skattat storjordbrukens andel av det totala taxeringsvärdet respektive marknadsvärdet år 1862 (med storjordbruk avses här enheter på minst 30 000 riksdaler banco i taxeringsvärde). Enligt denna beräkning stod storjordbruken endast för en tredjedel av jordvärdet i Skåne år 1862; Sture Martinius, *Jordbruk och ekonomisk tillväxt i Sverige 1830–1870*, Göteborg 1970, s 20f.

2. Oscar Bjurling, *Skånes utrikkessjöfart 1660–1720*, Lund 1945, s 96ff.

I analysen av godsens lönsamhet presenteras en fallstudie som avser att belysa hur väl godsen kunde försörja sina ägare. Hans Gabriel Trolle-Wachtmeisters privatekonomi skärskådas. Intäkterna från hans skånska gods stod för merparten av hans totala inkomst under en följd av år, även under den period då han hade en hög tjänst som justitiekansler. Denne man var en av Sveriges största jordägare, en av de tretton adelsmän som 1845 ägde mer än 50 mantal.³ Han tillhörde därmed det absoluta toppskiktet redan innan han 1848 ärvde Trolle-Ljungby. Det kan inte förvåna att ett extremt stort jordäggande som detta helt dominerade privatekonomin. Trolle-Wachtmeisters efterlämnade anteckningar uppvisar om att han blev erbjuden posten som justitieminister då han 1816 meddelade kronprins Karl Johan sitt beslut att dra sig tillbaka från den offentliga arenan. Trolle-Wachtmeister tackade nej. Han var ekonomiskt oberoende och var i hög grad medveten om detta faktum. I ett brev skrev han att han till följd av sin ”enskilda oberoende ställning” möjligen kunde utträta mer som justitiekansler än någon annan, men detta lilla extra var ”af så minutiös beskaffenhet, att det ej förtjenar komma i beräkning”. En av hans goda vänner svarade att det var hans rena tänkesätt och oberoende karaktär, ”ej din oberoende ställning i anseende till din förmögenhet”, som gjorde honom lämplig för regeringen.⁴ Trolle-Wachtmeisters privatekonomi tillät honom att betrakta anbudet om en regeringspost ur alla andra synpunkter än den ekonomiska. Här har alltså valet av studieobjekt råkat bli sådant att det i praktiken har bestämt utfallet.

Analysen av godsens lönsamhet utgår från att insatserna i form av dagsverken från landbor var en fri resurs, det vill säga värderades till noll. Författaren redovisar tydligt denna utgångspunkt, och konstaterar att de samtida räkenskaperna inte bokförde några kostnader för oavlönad arbetskraft, lika litet som de tog upp kostnader för förbrukning av naturresurser som skog. Dagsverken hade en alternativkostnad, i det att landbornas landgillen måste variera omvänt med dagsverksuttaget. Författaren avstår dock från att laborera med sådana kostnader, med hänvisning till att den alternativa räntenivån är okänd. Effekten av dessa antaganden blir att all övergång från dagsverken till lönearbetskraft medför försämrad lönsamhet. Att godsen fick känna av ökade kostnader för lönearbete då statsystemet byggdes ut framhålls av författaren. Men detta följer alltså, åtminstone delvis, av den utgångspunkt som valts. Trots allt hade det nog varit bättre att arbeta med någon schablonvärdering av dagsverkenas kostnad. Det hade i varje fall kunnat belysa hur mycket kalkylen över godsens lönsamhet påverkas av alternativa antaganden rörande arbetskraftens kostnader.

3. Carlsson 1973, s 171.

4. Hans Gabriel Trolle-Wachtmeister, *Anteckningar och minnen II*, utg Elof Tegnér, Stockholm 1889, s 168ff.

Avhandlingen är ovanligt lättläst, och resultaten är tydligt formulerade.⁵ Kan-ske kunde den avsevärda textmassan ha hållits nere något genom en sparsammare redovisning av särskilt den tidigmedeltida utvecklingen (början av kap 4), som annars inte behandlas i avhandlingen. Källförteckningen är en smula snål med att ange vilka serier i de olika arkiven som har använts. Figurtekniken kunde på några ställen ha förbättrats. Exempelvis har figurerna över domändriftens utveckling över tid vid de olika godsens (s 120 m fl ställen) hela tiden samma avstånd mellan staplarna, oavsett det verkliga tidsintervallet mellan tvärsnittsåren. Här borde X-axeln ligga på en intervallskala.

Avhandlingen reser flera frågor för fortsatt forskning. Författaren ger en allmän bild av godsägarna som effektivitetsinriktade, närmast profitmaximerande företagare, som målmedvetet utvidgade domändriften i syfte att höja vinsten. Detta skiljer sig från gängse schabloner, där det kanske snarare varit enstaka och som avvikande uppfattade godsägare av Mackleans typ som har framstått som energiska föregångsmän. Här blir Mackleans roll nedtonad, han blir i stället en av många. Man anar konturerna av en omtolkning av godsägarnas roll i den tidigmoderna och moderna svenska ekonomiska historien.

Detta skulle i sin tur kunna leda till en fortsatt diskussion kring godsägarnas plats i övergången till kapitalism. Mats Olsson menar att den feodala relationen mellan godsägare och bönder fördjupades i stället för att luckras upp till följd av stigande efterfrågan på arbetskraft vid godsens. Det skedde en feodal rekyl i arbetsorganisationen under 1800-talets första hälft, då lönearbetet ökade. Systemet var enligt författaren feodalt i så mening att dagsverkerna till godsdomänerna var en del av landbornas och husmännens jordränta. Man kan naturligtvis fråga sig om formen för arbetsräntan skall vara det helt avgörande, även när innehållet i arbetsräntan förändrades så att den kom att innehålla allt mer kapitalistiskt lönearbete och i allt högre grad förutsätta att det fanns en arbetsmarknad som gav tillgång till en stor mängd jordlösa arbetare. Sammanfattningsvis är Mats Olssons avhandling en innehållsrik och grundlig undersökning av ett intressant och tidigare förvånansvärt förbisett tema: de skånska godsens ekonomiska förändring i ett långtidsperspektiv. Studien är ambitiöst upplagd och genomförd. Analysen med en stor mängd godsräkenskaper har varit arbetskrävande, men den har betalat sig. I kombination med andra källor har räkenskaperna gjort det möjligt för författaren att teckna en bred bild av hur godsekonomierna förändrades. För första gången ges systematisk kunskap om hur godsproduktionen förändrades, hur intäkterna från landbor och huvudgård fördelade sig och hur dagsverksystemet utvecklades. Särdragen gentemot mellansvenska områden, som flera

5. Ett av de fåtaliga undantagen finns på s 327, där det sägs att: "Vinsten per mantal ökade från 1700-talet till perioden 1820–1854 med i genomsnitt 57 procent, vilket berodde på att produktionskostnaderna ökade." Meningen har uppenbarligen blivit korrumpierad och skall kanske lyda: "Vinsten per tunna utsäde minskade från 1700-talet till perioden 1820–54 med i genomsnitt 43 procent [...]."

tidigare godsstudier har handlat om, klargörs. Författaren visar metodisk medvetenhet i det att han gör välmotiverade och arbetsekonomiskt försvarbara val. Dessa överväganden är som regel noggrant redovisade, men i några fall kunde arbetssättet ha förklarats tydligare. Avhandlingen kommer utan tvivel att ses som ett standardverk på området. En lång rad av resultaten förtjänar att diskuteras vidare och bilda utgångspunkt för komparativa insatser. Att avhandlingen skrivits inom ramen för den stipulerade fyraåriga studietiden förstärker än mer intrycket av en imponerande prestation.

*Johan Söderberg**

* Fakultetsopponent